

DÜRRENMATT: JÁNOS KIRÁLY

A SZEGEDI NEMZETI SZÍNHÁZ ELŐADÁSA

Szegény János király. Mármint a történeti, a valóságos, az igazi. Nem elég, amit életében elszenvedett. Pedig volt baja elég. Fiatal korában levert párttűt. Később a párttűtök félelmetes ellenfele, aki osztott és kapott sebeket. Harcolt a bárók ellen, a franciák ellen, s belegabalyodott az invesztitúraharcba. Ráadásul a félelmetes okosságú III. Ince pápa volt az ellenfele. 1214-ben csúfosan elverték a franciák, 1215-ben rákényszerítették a bárók a Magna Chartát, meg kellett hajolnia a pápa előtt, s rá egy esztendőre meg is halt. Éppen elég egy életre és egy halálra. Ezek még hagyján, ezek csak a tények. Szegény János király azt is megélte holtában, hogy élete tényeit mindenféleképpen értelmezték. Dürrenmatt darabja még a mai napig is forgatja sírjában. Először ördögöt csináltak belőle a klerikus történetírók. Hát persze, aki egyházi vagyona tette a kezét, jól járt, ha nem püpos rablóvezérnek festették a papok. Nevét Walter Scott *Ivanhoe*-ja hurcolta meg legjobban, holott az Oroszlánszívű szentföldi hadjárata, meg német fogsága zöng szelleg juttatta Angliát. Jött azonban a reformáció, az új hit új krónikásai új szemmel néztek a mindig ugyanegy tényekre, s Jánosból vitéz, becsületes uralkodót faragtak (hogy is ne, hisz a pápával harcolt), átírták szegény barbár kora-középkori személyét, s valóságos protestáns szentet mintáztak belőle. Így lett először drámahős Bale püspök moralitásában. A reneszánsz nemzeti aspirációi is elődöt hamisítottak belőle a *The Troublesome Raigne of John King of England* című krónikás-drámában. Erre a darabra támaszkodott — ezt írta át — Shakespeare, csak elmélyítette a jellemeket, húzásokat végzett, s tizenhét esztendő helyett négy hónapra sűrítette a cselekményt. Közhely, hogy nem sikerült jól alkotnia. Az első két felvonás érdekes. A francia hadüzenet nagy drámai erővel, dinamikával löki a nézőt a problematika közepébe, s a király kétes jogviszonya az uralkodásban — a fattyú kétes jogviszonya az örökségben — a legnagyobb shakespeare-i drámák szerkezetét juttatja eszünkbe. A II. felvonás nagy reneszánsz gondolatot fogalmaz meg a kétes erkölcsű hatalmaknak kiszolgáltatott emberi élet és érték pusztulásáról az angers-i polgárok példázatában. Később azonban szétesik a darab, János előbb Fülöppel harcol, aztán Pandolf bíboros a fő ellenfél, aztán Lajos, a dauphin s így a konfliktus részeire bomlik. (Nagy jelenetek maradnak: Pandolf ördögi dialektikájú monológja a hűségről, a fattyú monológja az „önhaszon”-ról — még Marx is hivatkozik rá, mint a profit egyik első kritikájára, — Hubert kamarás és a kis Arthur dialógusa.) Új és új szereplők új konfliktusrészeket kötnek a főszálra, s a dinamikus drámai indítás után a darab lapos krónikává válik. János király szegény, a néhai, az igazi, bizonyára haragudott is a másvilágon, miért nem írt róla Shakespeare olyan remekművet, mint kollégájáról, III. Richárdról. Mégse merült alakja feledésbe. A felvilágosodás korában átírták, ahogy Shakespeare is átírta a másét, s *Pápai zsarnokság János király alatt* címmel adták elő. Más idők, más felfogás, a mindigugyanegy tények, s máskor más-ként értelmezett alakok vallás- és egyházellenes műben léptek színre. Mikor a múlt század végén a Magna Chartát — tévesen — alkotmányjogi dokumentumnak fogták föl, újra színre került a János király, ismét átírva és három felvonásban, s a harmadik felvonásba előképet illesztettek, amely a Magna Charta aláírásának pillanatát ábrázolta. (Shakespeare, aki abszolútista kor embere volt, nem is tudott erről az okmányról.) Most legutóbb Dürrenmatt írta át a tragédiát komédiába, közép-pontba állítva ismét a hatalom kérdését, de egészen más, mai összefüggésekben. Az ő kezétől nyerte a téma eddig legjobb színpadi formáját annak ellenére is, hogy saját legjobb formájának kétségtelenül alatta maradt.

Dürrenmatt is három felvonásra vonta össze a szerkezetet, párhuzamossá, egy-

idejűvé tett különböző jeleneteket. Alakokat vont össze, Richárd alakját gazdagította Hubert szerepével, Lajosból komikus melléfigurát formált, drámai funkcióját Fülöpnek adta át, így Jánosnak végig van drámai ellenfele, ellenpontja. A pápa előtti behódolást Shakespeare szemérmesen csak jelzi, Dürrenmatt, akinek ez nem sérti nemzeti büszkeségét, Canossát járát Jánossal. Jó ötlet, szerves ötlet, az előadás is jól kiaknáztta, hisz a német császár is az investitúraharcba bukott bele. Roppant jellemző, hogy János fia, a későbbi Henrik király Shakespeare-nél már felnőtt, Dürrenmattnál csecsemő, mikor fejére teszik a koronát. A valóságban 9 éves volt. Shakespeare nemzeti büszkesége az egyik, Dürrenmatt nihilizmusa a másik irányba mozdul el a történelmi ténytől, és ezért az eredeti darab lezárása kiengesztelő, az átírás pedig azt sugallja, hogy minden kezdődik előlről. Dürrenmatt a darab elején kevesebbet, aztán egyre többet változtat a shakespeare-i szituációkon, mindenütt elveti azonban az alapmű ünnepélyes pátoszát, végig pergő párbeszéddé bontja a drámai dikciót és a monológokat. Görgei Gábor fordítása nemcsak azért jó, mert pergő színpadi szöveg, hanem azért is, mert volt lelkierője elkerülni az Arany János-fordítás jellemző fordulatait. Arany zsenije Shakespeare-hoz idomult, furcsa lenne az új darabban viszonthallani.

A legfontosabb változtatás azonban nem nyelvi vagy szerkezeti. Dürrenmatt saját felfogását írta meg a János-téma ürügyén két tekintetben is, s mindkét dolog végső eredménye a tiszteletlen-csúfondáros, fékevesztett komédia. Egyfelől azt bizonygatja, hogy fölösleges a ráció, az értelem, terv, indok, történelmet alakítani akaró szándék, úgysis közbejön valami, a véletlen, a baleset, a hajókötél, a méreg, s a történelem, ez a vak erő irracionális módon kilendül tervezett útjából. Másfelől Dürrenmatt kihasználja a témájában adott pokoli iróniát, hogy tudniillik az egymással harcoló-kibékülő népkre hivatkozó, de egymásra fenekedő, más bőrére hadat üzenő s más kárára békét, szövetséget kötő urak, uralkodók s nagy emberek szegről-végről atyafiak, rokonok egy család tagjai. Fokozza a helyzet komikumát, hogy a feudalizmus uralkodóházai csakugyan mind rokonságban voltak, tehát a történelem felszíne se tiltakozik a népeket véreztető háborúknak családi konfliktusként történt ábrázolása ellen. Napjaink és a közelmúlt csúcs- és egyéb diplomáciája is éppen elég mulatságos és ijesztő példáját szolgáltatta a lényegében különmemű, de a diplomácia karamájában és etikettjében összeszorított politikusok lehetetlen gesztusainak. Ezért a legjobb pillanata az előadásnak, mikor János király levett csizmával veri a tárgyalóasztalt. Óriási ötlet, bár több lenne belőle.

És éppen itt érkeztünk el gondolatmenetünk lényegéhez. Mert nem az irodalomtörténeti összefüggések a fontosak, még csak nem is Dürrenmatt nézetei. Könnyű lenne őket ingatag talpazatukról ledönteni, de akkor Dürrenmatt valamennyi művével vitatkoznunk kellene, valahogy olyanformán, mint az egyszeri szónok, aki így kezdte beszédét: „Innen Hatrongyosról üzenem Trumannak...” Dürrenmatt mindent tudatosan kicsinyít, az újat és a régít, az erőset és a gyengét, az elnyomót és az elnyomottat. Relativizál, nagy kérdések, alakok, gondolatok frivol, groteszk abszurd megjelenítésének mestere. Amit ír, az komédia, a szó szoros értelmében, nem papíron él, hanem a színpadon, ahogy leírhatatlan a bohóctréfa vagy a tűzijáték. A szöveg, amit ad, csak lehetőség, amit rendező, színész, látvány, hang, szituáció valósít meg. Szóval a színház. Eppen itt marad a szegedi előadás mélyen a lehetőségei alatt.

Komor István rendezése részleteiben kidolgozott, a jelenetek feszesek, jó a tempó, jók a színészek, a díszletek, jó meleg van, szóval minden jó, csak az előadás nem jó. A rendező — s természetesen a színészek is — végig sem tudták eldönteni, mit játszanak, Shakespeare-tragédiát vagy Dürrenmatt-komédiát. Hiába ültette őket a szerző zabálni az asztal mellé, fürödni a dézsában, míg azt hiszik, hogy világpolitikát csinálnak, ágyban és ágy alatt feküdni, míg eldől az angol korona sorsa és így tovább, az előadás végig feszeng tragédia és komédia között, egyiket se vállalva, egyikkel a másik hatását lerontva. Igazi élmény, mikor Stefanik Irén, aki szép és félelmetes Shakespeare-fúria, tragikus monológját a többiek csámcsogása közben mondja el. De ő az egyetlen, akinél helyen van ez a szerepfelfogás. Kátay Endre és

Konter László mulatságos kabaréfigurát formálnak, mentül jobban, annál inkább szétfeszítve az összjátékot. Iványi József hiába komédiázik pompásan az ágyjelenetben, ha színpadra léptekor nem hoz súlyt, erőt, tekintélyt magával, ami később lelepleződhetne. Bicskey Károly nagy pillanatai, ájtatos rokon szemforgatása, komikus hangsúlyai csak fokozzák a hiányérzetet, mi minden telt volna tőle, ha lát-szatnagság és törpeség közt villódzana végig az alakítása. Általában a női szereplők mind „tragikusra veszik” szerepüket, viszont a férfiak igyekeznek „komikusabban” játszani, ez eleve szétfeszíti az előadás egységét. Talán Bángyörgyi Károly és Pagonyi Nándor felfogása áll legközelebb a darab szelleméhez finom humoruk, gyors váltásaik jelzik, hogyha a rendező eldöntötte volna, mit akar előadatni, ez a sok jó színész nagy alakításokra lett volna képes ezekben a szerepekben. Ha az előadás értelmezné és megvalósítaná a darabot, nem azt látnánk, hogy Kátay milyen jó komédiás — ezt eddig is tudtuk —, hanem hogy milyen félelmetes és primitív a militarizmus. Ha Bicskey és Iványi a hatalom és nagyság magasságából zuhanának kicsinyes perpatvaraik megalázó helyzeteibe, nem azt mondanánk, hogy milyen jól karikíroznak, hanem hogy milyen jelentéktelen figurák kezébe kerülhet a népek sorsa. Ha Janka Béla nem akarna rokonszenves lenni, még a szerző felfogásának gyengéit is bírálhatná az előadás. Ha . . . Folytathatnánk, de minék. Nem személyekkel van vitánk. Azt szeretnénk csak elmondani, hogy akkor és azt a darabot kell és szabad előadni, amikor és amivel a rendezőnek s a színháznak van valamiféle saját üzenete, mondanivalója a világ számára. Azt szeretnénk csak elmondani, hogyha egy színház vállal egy művet, azt vállalni kell. A tragédiát nem szabad kiengesztelni, a bohózatot nem szabad . . . legyünk finomak . . . vígjátéknak szelídíteni. Ha a repertoárt — nagyon helyesen — nem a klasszikus szövegek kötelező olvasmányi unalmára építik, akkor a műértelmezést s a játékmódot is modernizálni kell. Mikor ezeket a sorokat írom, még az első előadások mennek. Mikor megjelenik a kritika, már régen mást játszik a színház. A közönséget szerencsére nem befolyásolom az előadások látogatásában. Kívánom is a színháznak, legyen minél nagyobb a siker. Kívánom, de nem vagyok meggyőződve róla, hogy lesz. Ha pedig lenne, ez se változtathatja meg a véleményemet. A kritika egyébként se reklám, nem arra való, hogy okkal, ok nélkül dicsérjen. Az elmúlt években a szegedi színházat agyba-főbe dicsérték, s közben a színház egyre gyengébb lett. Most végre megváltozott valami. Ez a változás azonban bizonytalan, felemás, következtelen. Éppen olyan, mint a *János király* előadása. Ezt a darabot már nem lehet jobbra tenni. A színházat igen.

Mégis örülnünk kell a *János király* előadásának, s az öröm forrása maga az előadás ténye. Németh László-darab ősbemutatója után olyan komédia magyarországi bemutatója, amely bejárta — bejárja a világot s mindenütt megosztja a közönséget, mindenütt érzelmeket provokál s aktuális gondolatokat ébreszt.

A sok száz éve halott uralkodó János király ismét világkörüli úton van. A történeti, a valóságos, az igazi régen elporlott, néhány adat a történelemkönyvek lapjain, más semmi se maradt utána. Harcolt a franciákkal, a bárókkal, a pápával, élt és visszaélt a hatalommal, mint minden uralkodó, király és kiskirály. Nem a tettei őrzik emlékét, hanem maga az emberi emlékezet, az irodalom. Gyarló emlékezet, koronként más és más jut eszébe arról, ami mindig ugyanaz. Mégis csodálatra méltó emlékezet, mert az örökegy tények mögül újra és újra kibontja saját koráról valló mítoszát. János történetének tragikus pátosza volt, míg a hatalom csak elidegenedett formájában létezett. Korunk komédiának látja már az elidegenedett hatalom manipulációt, s ha Dürrenmatt nem is, mi bizhatunk annak emberséges formáiban is. Amíg pedig a világon él, manipulál elidegenedett hatalom, nem kell attól félnie Jánosnak, az igazinak haló porában, se másnak, hogy gyarló tetteit, emelkedését és bukását letudja emlékeiből az emberiség emlékezte, az irodalom. Van még mondanivalója a sok száz éve halott király históriájának. Sokáig szó eshet még a rég halott királyról, szép hosszú halhatatlanságot él meg. Boldog János király. Szegény angers-i polgárok, alattvalók és beosztottak . . .

BÁRDOS PÁL